

**Emigracyjnym szlakiem
krakowskiego propagatora książki polskiej
Sprawozdanie z podróży naukowej**

Jesienią 1986 roku ujrzałam Drezno nie jako królewskie miasto zabytków lub ośrodek niemieckiej kultury, lecz jako miasto wspomnień po ludziach, którym nasza narodowa kultura nie oddała należnego miejsca w historii. Do tych ludzi zaliczyć można krakowskiego kompozytora i wirtuoza gry na gitarze, zmuszonego po upadku Powstania Listopadowego do szukania domu na obcej, niemieckiej ziemi. Był nim 26-letni Jan Nepomucen Bobrowicz, nie zdający wówczas sobie sprawy, że kolejnych 50 lat życia przyjdzie spędzić mu w Lipsku i w Dreźnie. Do rodzinnego Krakowa nie powrócił już nigdy.

Drezno z moich wspomnień różni się od Drezna, jakim znali je współcześni J.N. Bobrowiczowi, chociaż i dziś niektóre miejsca na Altstadt mają podobny urok i wywołują zbliżony nastrój niczym Taras Bühlewski, o którym wspomina J. N. Bobrowicz w listach do J. I. Kraszewskiego¹. Na tym tarasie "od 5 po południu wszystkich widzieć można" i o wszystkim się dowiedzieć. Owym tarasem jest współczesny Terrassenufer prowadzący wzdłuż wspaniałych gmachów drezdeńskich muzeów, Akademii Sztuk Pięknych aż do katolickiego Hofkirche, za którym znajduje się Plac Teatralny. Na godzinę przed sobotnim spektaklem w Semperoper ożywia się ów historyczny taras.

W mieście tym odnalazłam dokumenty świadczące o interesującym, chociaż smutnym życiu polskiego emigranta. Na Neustadt w Dreźnie skarbnicą informacji o J. N. Bobrowiczu

jest przede wszystkim archiwum państwowe /Staatsarchiv/, ale również i miejskie /Stadtarchiv/². Zachował się także dom przy Nordstrasse 28, w którym w latach 1873 - 1879 mieszkał J. I. Kraszewski. Obecnie w willi tej mieści się Muzeum J. I. Kraszewskiego, którego z J. N. Bobrowiczem łączyły m.in. wspólne prace edytorsko-wydawnicze³. Na Neustadt, niedaleko archiwum miejskiego, a zarazem Muzeum J. I. Kraszewskiego, usytuowana jest Biblioteka Saksońska /Sächsische Landesbibliothek Dresden/ nie posiadająca wprawdzie żadnych rękopisów związanych z życiem i działalnością J. N. Bobrowicza, lecz za to bogaty księgozbiór do studiów nad historią niemieckich oficyn wydawniczych, z którymi współpracował przybysz z Krakowa, np. z firmą F. A. Brockhause, Breitkopfa i Härtla, B. G. Teubnera, A. P. Reclama, A. F. G. Baumgärtnera, H. Henklera.

Również i w Muzeum Historii m. Drezna, w starej części miasta, nie zgromadzono dokumentów świadczących o XIX-wiecznym ruchu wydawniczo-księgarskim na tym terenie⁴. Interesującą była tu jednak, przedstawiona w ogromnym powiększeniu, mapa Drezna z 1901 roku. Zarówno miejskie, jak i państwowe archiwum nie dysponuje mapami miasta z okresu bytności w nim J. N. Bobrowicza, tj. z lat 1859 - 1881. Historycznie najbardziej zbliżoną do tego okresu była mapa Drezna z ok. 1830 r., z którą zetknęłam się w Staatsarchiv. Owe mapy umożliwiły porównanie rozkładu ulic i ich nazw ze współczesnym planem miasta. J. N. Bobrowicz, decydując się w 1858 roku na przeniesienie się z Lipska do Drezna, do dnia swojej śmierci, tj. do 2 XI 1881 r. 19 razy zmieniał miejsce zamieszkania⁵. Prawie wszystkie jego mieszkania znajdowały się w dzielnicy See-Vorstadt, tj. w okolicach dzisiejszego Starego Rynku /Alt-Markt/, a właściwie pomiędzy obecnymi ulicami: Schwerinerstr., Thälmannstr., Lenin-graderstr. a linią torów kolejowych, od Dworca Głównego począwszy. Jedyne ostatnie miejsce zamieszkania J. N. Bobro-

wicza z 1881 roku przy Lindenaustrasse 12 znajduje się bezpośrednio za Dworcem Głównym w dzielnicy Plauen, a wówczas w dzielnicy Süd-Vorstadt. J. N. Bobrowicz nie przebywał na Lindenaustrasse zbyt długo. Zachorowawszy nagle, znalazł się we wrześniu 1881 r. w Katolickim Szpitalu dla Biednych /Katholisches Armen und Krankenstift zu Friedrichstadt/, mieszczącym się przy Friedrichstrasse 28⁶. Zachował się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej list J. N. Bobrowicza do J. I. Kraszewskiego wysłany 6 X 1881 r. z tego właśnie szpitala⁷. Choć pisał o poprawie stanu zdrowia, jednak niewiele dni życia mu pozostało. Opuszczony przez swoich synów Józefa Władysława i Feliksa Oskara, którzy wyjechali z Niemiec, zmarł 2 XI 1881 r. w zupełnym osamotnieniu i zapomnieniu. Czy to twierdzenie typowe dla wielu not biograficznych o J. N. Bobrowiczu jest słuszne? Czyżby nie utrzymywał on żadnych kontaktów z rodziną, która przebywała nadal w Dreźnie, np. z Marią Bobrowicz lub synem Karo u Klemensem Miłosławem Bobrowiczem, czy też ze Stanisławem Janem Adamem Bobrowiczem i jego żoną Emilią Agnes⁸.

Po śmierci w Królewskim Przytułku dla Chorych, pochowany został na Nowym Cmentarzu Katolickim /Neuen Katholische Friedhof/ usytuowanym przy Bremerstrasse. Mogiła zasłużonego dla kraju księgarza i wydawcy znajdowała się w części "E" tego cmentarza i oznaczona była numerem 241. Nagrobek J. N. Bobrowicza przetrwał do 1925 roku, a w 1958 mogiła przestała istnieć. Zgon polskiego edytora odnotowano w księdze zmarłych /Sterbe Register. Standesamts Nachrichten von 1881 Jahre/ przechowywanej w Stadtarchiv Dresden oraz w "Totenbuch der Katholischen Pfarrei St. Michael zu Dresden. 1881" ze zbiorów Dompfarramt der Kathedrale⁹.

W archiwum miejskim w Dreźnie odnalazłam ponadto 4 teki akt z dokumentami dotyczącymi członków rodziny J. N. Bobrowicza, tj. Józefa Władysława von Bobrowicz /z 1869 r./, Marii von Bobrowicz /z 1882 r./ i Stanisława Jana Adama von

Bobrowicz /z lat 1869 i 1874/¹⁰. Zarówno Józef Władysław, jak i Stanisław Jan Adam figurują w Księdze Adresowej /Adresz und Geschäfts Handbuch der Königlichen Haupt und Residenzstadt Dresden/ jako kupcy /Kaufmänner/, z tym, że Stanisław Jan Adam jako "privatischer Kaufman". Dlatego też zgromadzone w Stadtarchiv dokumenty dotyczą głównie próśb o przyznanie im praw kupieckich, są też akta nadania uprawnień wykonywania zawodu, zamówienia na różne towary oraz rachunki za zamówione produkty. Zachowany w zbiorach Biblioteki Narodowej list Józefa Władysława Bobrowicza jest dowodem prowadzenia przez niego tego typu działalności handlowej¹¹.

W dreźnieńskiej księdze adresowej od 1875 r. wymieniany jest również Stanisław Jan Adam Bobrowicz wraz ze swoją żoną Emilią Agnes. Prowadzili oni w tym mieście przy Bankstrasse 1 firmę zajmującą się handlem winem i towarami delikatesowymi. Firma pod szyldem "Adam Bobrowicz" obejmowała winiarnię, restaurację i sklep z delikatesami. Przebywający w Dreźnie od 1876 roku syn J. N. Bobrowicza, Karol Klemens Miłosław, również zajmował się handlem, pracując jako buchalter.

W Staatsarchiv w Dreźnie przechowywane są dokumenty, które bezpośrednio dotyczą różnych kolei losu samego J. N. Bobrowicza. Teki akt zatytułowane: Polnische Emigranten; Politische Polizeianglegenheiten; Landesjustizkollegium-Bundeszentralbehörde; Kreishauptmanschaft Leipzig - Fascikulus Anordnungen wegen revolutione Umtriebe, zawierają wiele nieznanych dotąd faktów zarówno z życia J. N. Bobrowicza, jak również całego polskiego wychodźstwa powstaniowego w Niemczech¹². W tekach tych przechowywane są dokumenty z lat 1831 - 1832, 1834 - 1847 i 1864. Ujawniają one różne incydenty, np. mało znany fakt aresztowania J. N. Bobrowicza w 1834 roku pod zarzutem zdrady stanu. Oskarżono go wówczas o kontaktowanie się z ludźmi politycznie podejrzаныmi, o udzielanie pomocy w "przerzucaniu" polskich

emigrantów do innych krajów, o przynależność do podejrzanych związków, próbowano również przypisać mu miano polskiego agenta działającego na terenie Lipska¹³. Dopiero po wstawieniu się i poręczeniu firmy "Breitkopf und Härtel", w której pracował jako korektor, a następnie kierownik działu słowiańskiego, został J. N. Bobrowicz zwolniony.

Dokumenty zgromadzone w Staatsarchiv odtwarzają również całą historię ubiegania się przez J. N. Bobrowicza o przyznanie mu praw obywatela Lipska. Starania te przez wiele lat kończyły się dla zainteresowanego jedynie przedłużaniem zezwolenia na pobyt w mieście¹⁴. Dopiero na podstawie dokumentu zachowanego w Stadtarchiv w Lipsku dowiadujemy się, że 8 czerwca 1848 r. uzyskał on obywatelstwo saksońskie¹⁵. Dziesięć lat wcześniej zawarł związek małżeński z Niemką, co okazało się ważnym faktem dla władz miasta. Istotniejsze znaczenie w tej sprawie miało jednak nabycie przez J. N. Bobrowicza prowadzonej przez niego od 1842 roku firmy pod nazwą "Księgarnia Zagraniczna" /*Librairie étrangère*/¹⁶. Od 1848 r. J. N. Bobrowicz wymieniany jest jako pełnoprawny obywatel Lipska między innymi w miejskich księgach adresowych /*Leipziger Adress-Buch...*/¹⁷.

Aby odtworzyć historię życia J. N. Bobrowicza, udałam się również do Lipska, miasta jego wielkich nadziei, ambicji, a w rezultacie porażki związanej z bankructwem firmy. Zamieszkał w Lipsku już w 1832 r. W tym też roku związał się z firmą wydawniczą "Breitkopf und Härtel", w której wydał m.in. znaną 40-tomową serię "Biblioteka Kieszonkowa Klasyków Polskich". Jednak myśl o własnej oficynie wydawniczej nie dawała mu spokoju. W roku 1842 usamodzielniał się, zostając pełnomocnikiem i jedynym dyrektorem firmy "Librairie étrangère" /*Polnische Verlags- und Commissions-Buchhandlung*/. Dopiero w 1848 roku odkupił tę firmę od jej dotychczasowych właścicieli, tj. Philippa von Kincel i Johanny Christiany Cichorius¹⁸. Księgarnia nakładowo-sorty-

mentowa J. N. Bobrowicza znana była pod nazwą "Księgarni Zagranicznej" i mieściła się przez długie lata przy Petersstrasse pod numerem 38, a w latach 1863 - 1871 pod numerami 13, 14 i 23¹⁹. Tam również mieszkał J. N. Bobrowicz wraz ze swoją żoną, czterema córkami i czterema synami.

Owa Petersstrasse została w czasie II wojny światowej poważnie zniszczona. Zachowało się wprawdzie wiele budynków, ale i niemało musiano wyburzyć. Znajdował się wśród nich dom o numerze 38, gdzie na pierwszym piętrze funkcjonowała firma J. N. Bobrowicza. Kamienica ta, należąca wówczas do rodziny Stockmann, usytuowana była blisko wylotu na plac rynkowy /Markt-Platz/. Miejsce to dla wielu Polaków przybywających w sezonie letnim do Lipska nie jest obce, lecz mało kto wie, że w latach 1842 - 1868 działała tu polska księgarnia, nakładem której wydawane książki można spotkać w wielu polskich i obcych bibliotekach.

W pobliżu drugiego końca Petersstrasse znajduje się Burgplatz, przy którym stoi widoczny z daleka budynek nowego ratusza. Tuż obok w Stadthaus /Rat der Stadt/, na jednym z wyższych pięter, mieści się archiwum miejskie. To właśnie tutaj zgromadzono dokumenty rejestrujące działalność J. N. Bobrowicza w tym mieście. W tekach akt zatytułowanych: Polizeiamt der Stadt Leipzig; Firmenbuch den Handelsgericht; Prokurren; Handlungsfirmer z lat 1841 - 1848 można znaleźć odpowiedź na wiele wiążących się z osobą J. N. Bobrowicza i jego księgarnią pytań²⁰. Niestety nie natrafiono dotąd na archiwum firmy "Librairie étrangère". Nie zachowało się ono w zbiorach lipskiego Stadtarchiv, ani też w zbiorach Staatsarchiv. Archiwum państwowe w Lipsku usytuowane w gmachu obecnego Georgi-Dimitroff Museum niestety nie może być warsztatem pracy w prowadzeniu studiów nad dziejami "Księgarni Zagranicznej" J. N. Bobrowicza. Nawet wcześniejszy okres działalności wydawniczej tego Polaka, związany z zatrudnieniem w lipskiej firmie "Breitkopf und Härtel"

w latach 1832 - 1842, nie może zostać udokumentowany²¹. Staatsarchiv w Lipsku posiada wprawdzie bogaty zbiór akt z zakresu funkcjonowania i dorobku różnych oficyn wydawniczych, jednak najwcześniejsze z nich, dotyczące firmy "Breitkopf und Härtel", obejmują lata po 1867 roku, a więc gdy J. N. Bobrowicz był już mieszkańcem Drezna. Nie przyniosły rezultatu również poszukiwania w bibliotece uniwersyteckiej, mieszczącej się w pobliżu archiwum państwowego.

Kopalnią informacji dotyczących stosunków polsko-niemieckich jest Zentral Staatsarchiv der DDR w Merseburgu. Archiwum to gromadzi dokumenty dotyczące w pierwszej kolejności Prus i wszystkiego co z Prusami ma związek. Sprawy Saksonii traktowane są marginesowo, a więc i dokumenty związane tematycznie z Lipskiem i Dreznem występują sporadycznie. Na uwagę zasługują m.in. przechowywane w archiwum obszerne wykazy Polaków, którzy dla rządu niemieckiego okazali się politycznie podejrzanymi. W owych wykazach "Politische Verdächtige" znaleźć można wiele znanych nazwisk; J. N. Bobrowicz ani nikt z jego rodziny nie został jednak do nich wpisany.

Prowadzenie dalszych poszukiwań archiwalnych na terenie Niemiec jest konieczne, aby móc odtworzyć dzieje polskiej oficyny w Lipsku. Jej właściciel był człowiekiem na tyle zasłużonym dla rozwoju naszej kultury, że podjęcie gruntownych studiów nad jego życiem i dorobkiem wydawniczym staje się niezbędne dla uzupełnienia istniejącej obecnie luki w opracowaniach dotyczących tego tematu²².

PRZYPISY

¹BJ rkps 6488 IV, k. 281, 282, Korespondencja J. I. Kraszewskiego do J. N. Bobrowicza. Seria III, Listy z lat 1863 - 1887.

²Staatsarchiv Dresden. 8060 Dresden, Archivstr. 14; Stadtarchiv Dresden. 8060 Dresden, Marienalle.

³ O współpracy między J. N. Bobrowiczem i J. I. Kraszewskim dowiadujemy się na podstawie korespondencji / BJ rkps 6488 IV, k. 279 - 313, rkps 6461 IV, k. 276/, z której wynika, że J. N. Bobrowicz podejmował w Dreźnie dla J. I. Kraszewskiego nie tylko prace przy korekcie i opracowaniu edytorskim różnych utworów literackich, ale i przy tłumaczeniu z niemieckiego na język polski wybranych pozycji z literatury niemieckiej.

⁴ Museum für Geschichte der Stadt Dresden /Landhaus/ Thälmannstr. 2a.

⁵ Na podstawie "Adresz und Geschäfts Handbuch der Königlichen Haupt und Residenzstadt Dresden für das Jahr..." /tomy z lat 1859 - 1881/ można określić miejsca zamieszkiwania J. N. Bobrowicza. Pierwszy raz pojawiło się jego nazwisko w tych księgach w 1859 roku, ostatni w roku 1881. Natomiast w analogicznej lipskiej księdze adresowej z lat 1863 - 1873 wymieniane jest nazwisko J. N. Bobrowicza z dodatkową adnotacją, że jest on księgarzem i obywatelem Lipska mieszkającym w Dreźnie. Wynika z tego, że w latach 1859 - 1863 był mieszkańcem zarówno Lipska, jak i Drezna. Zob. też przypis 17.

⁶ Adresz und Geschäftshandbuch der Königlichen Residenz und Hauptstadt Dresden 1881. II Abteilung: Geschäftshandbuch, s. 68 - 69.

⁷ BJ rkps 6488 IV, k. 313.

⁸ Dowodem na utrzymywanie przez J. N. Bobrowicza kontaktów z tymi osobami są wpisy w księgach adresowych Drezna. Wynika z nich, że mieszkał on w Dreźnie zarówno z Józefem Władysławem /w 1866 r. i latach 1871 - 1872, 1876 - 1879/, ze Stanisławem Janem Adamem /1874 r./ i z Karolem Klemensem Miłosławem /1881 r./. Również w korespondencji J. N. Bobrowicza niektóre listy w adresie zwrotnym zawierają informację, że list należy adresować do Marii Bobrowicz lub Stanisława Jana Adama Bobrowicza z adnotacją: "dla J. N. Bobrowicza" /B. Ossol. rkps 7195, k. 53 - 55; BJ rkps 6488 IV, k. 311/. Zgromadzone w Stadtarchiv w Dreźnie dokumenty są dowodem przebywania w tym mieście Marii Bobrowicz, Józefa Władysława i Stanisława Jana Adama Bobrowiczów. Mało prawdopodobne jest, aby nie utrzymywali oni z J. N. Bobrowiczem kontaktów. Ponadto list Józefa Władysława do J. I. Kraszewskiego wysłany z Griwy w 1880 roku świadczy, że pomagał on finansowo ojcu i chciał go jak najszybciej sprowadzić do siebie /BJ rkps 6488 IV, k. 270 - 271/.

⁹"Sterbe Register. Standesamts Nachrichten von 1881 Jahre. Dresden - Altstadt". s. nlb: 2 XI 1881 nr 2332; Dompfarramt der Kathedrale. Dresden. "Totenbuch..." s. 269 - 270, nr 84.

¹⁰Tamże

¹¹BN rkps 8769, k. 78 - 79, List Józefa Bobrowicza do B. Römera z 1882 r.; BJ rkps 6488 IV, k. 270 - 271, List Józefa Bobrowicza do J. I. Kraszewskiego z 1880 r.

¹²Staatsarchiv Dresden. Polnische Emigranten - 1831, rkps Mdl 242 "a"; 1832 r., rkps Mdl 242 "b"; 1837/40, rkps Mdl 242 "g"; 1840/46, rkps Mdl 242 "h"; 1846/47, rkps Mdl 242 "i"; 1864 r., rkps Mdl 242 "n"; Politische Polizeianglegenheiten - 1834/35, rkps Mdl 10955; 1836/39, rkps Mdl 10957; 1835, rkps Mdl 10958; Kreishauptmannschaften. Leipzig nr 730 - 1834 r., rkps 3846; Landesjustizkollegium - Bundeszentralbehörde - burschenschaftlichen Verbindungen betr. - rkps Lec. 31677 Vol. 2 z 1834 r.

¹³Staatsarchiv Dresden, rkps Mdl 10955, k. 32, 107, 187, 243 - 248, 252, 381 - 382, Politische Polizeianglegenheiten; rkps 31677, vol. 2, k. 121 - 123, 129, Landesjustizkollegium...; rkps 3846, k. 15 - 19, 34, 51, 54 - 57, 58 - 69, Kreishauptmannschaften Leipzig.

¹⁴Staatsarchiv Dresden, rkps 3846, k. 160 - 174, 110 - 111, 142, 144 - 149, 154 - 157 i inne, Kreishauptmannschaft. nr 730.

¹⁵Stadtarchiv Leipzig, rkps 49, k. 232 b, Polizeiamt der Stadt Leipzig.

¹⁶Stadtarchiv Leipzig, rkps Bd. XII, k. 122, Firmenbuch den Handelsgericht 1844/46.

¹⁷Leipziger Adresz-Buch für das Jahr 1848..., Unterstützt durch offizielle Angaben Königlicher und Städtlicher Behörden und Collegien. J. N. Bobrowicz jest notowany przez lipskie księgi adresowe tylko w okresie od 1848 do 1873 roku. Zob. też przypis 5.

¹⁸Stadtarchiv Leipzig, rkps Bd XII, k. 122, Firmenbuch den Handelsgericht 1844/46.

¹⁹"Leipziger Adresz-Buch für das Jahr..." z lat 1848 - 1873 w części "Verzeichnis der Einwohner mit Angabe ihres Standes und ihrer Wohnungen" podaje, że Księgar-

nia Zagraniczna" w latach 1863 - 1867 i 1870 - 1871 mieściła się przy Peterstrasse pod numerem 13, a w latach 1864 - 1869 pod numerem 23, chociaż faktycznie bankructwo firmy J. N. Bobrowicza nastąpiło w roku 1859. W okresie działalności firmy, tj. od 1842 r. aż do 1862 r. usytuowana była ona przy Peterstrasse 38.

²⁰Stadtarchiv Leipzig, rkps 49, k. 232 b, 233, Polizeiamt der Stadt Leipzig; rkps 74, k. 144 b, Polizeiamt der Stadt Leipzig; rkps Bd. XI, k. 130, Firmenbuch der Handelsgericht 1841/43; rkps Bd. XII, k. 122, Firmenbuch der Handelsgericht 1844/46; rkps Bd. II, k. 83, Prokuren; rkps Bd. IV, k. 149 e, Handlungsfirmer 1848.

²¹Istnieje wiele opracowań dotyczących firmy "Breitkopf und Härtel". Na uwagę zasługuje praca jednego z członków rodziny Härtelów, tj. Oskara von Hase /1846 - 1921/ pt.: Breitkopf und Härtel. Gedenkschrift und Arbeitsbericht von Oscar von Hase, wyd. 5, Wiesbaden 1968 /T. 1 obejmuje lata 1542 - 1827, tom 2, cz. I obejmuje lata 1828 - 1918, cz. II - lata 1828 - 1918, tom 3 obejmuje lata 1918 - 1968/.

²²Informacje o J. N. Bobrowiczu zamieszczone w wielu różnych opracowaniach pochodzą wszystkie z tego samego źródła, tj. biogramu J. N. Bobrowicza w "Polskim Słowniku Biograficznym" / T. 2, s. 157 - 158/ lub "Słowniku Pracowników Książki Polskiej" s. 73 - 74.